

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Дацков Антон Володимирович

УДК 159.923 + 159.94 (043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПОСТЕКСТРЕМАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧАСНИКІВ
АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ**

19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Хмельницький – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Науковий керівник – доктор психологічних наук, професор **Сафін Олександр Джамільович**, Уманський державний університет імені Павла Тичини, кафедра психології, завідувач кафедри.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Тімченко Олександр Володимирович**, Національний університет цивільного захисту України, лабораторія екстремальної та кризової психології, головний науковий співробітник, м. Харків;

кандидат психологічних наук, доцент **Хуртенко Оксана Вікторівна**, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, кафедра теоретико-методичних основ фізичного виховання, доцент кафедри.

Захист відбудеться «13» липня 2017 р. о 09:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 70.705.02 Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотечі Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000.

Автореферат розісланий «09» серпня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат психологічних наук,
доцент

С. А. Чистяков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У 2014 році Україна і НАТО прийняли рішення про початок роботи п'яти трастових фондів для України. Одним з них є фонд, контрибуторами якого стали Греція, Люксембург, Норвегія, Португалія і Туреччина. Його метою є перепідготовка та соціальна адаптація військовослужбовців і який спрямований на задоволення потреб психологічної та соціальної адаптації військовослужбовців, які брали участь в антитерористичній операції в Україні.

Численні дослідження, спостереження, експерименти не лише не вичерпали проблему адаптації, а, й, навпаки, показали її глибину і багатовимірність. Останнім часом предметом дослідження психологів усе частіше стає проблема адаптації особистості в екстремальних і постекстремальних умовах. Це викликано нагальною для української психологічної науки і практики необхідністю у визначенні того, що є підставою для внутрішньої стійкості особистості в екстремальних ситуаціях, з одного боку, і перетворень, детермінованих екстремальною ситуацією, з іншого. Важливим завданням дослідників є вивчення психологічних механізмів і закономірностей реадaptaції у постекстремальних умовах, збереження особистістю свого статусу і позитивних позицій поряд з продуктивною протидією негативним якісним змінам. У зв'язку з цим активно досліджуються особливості взаємодії людини з навколишнім середовищем (фізичним і соціальним), механізми, чинники і рівні психічної адаптації, уявлення про функціональний стан організму, принципи регулювання «психофізіологічних станів», критерії оцінки функціонального стану (О. Кокун, В. Семиченко, В. Юрченко та ін.).

Результати досліджень українських і зарубіжних авторів проблеми адаптації та реадaptaції в екстремальних умовах представників ризиконебезпечних професій (військовослужбовці, співробітники поліції, СБУ), біженці і вимушені переселенці, які постраждали від дій сепаратистів на Луганщині та Донеччині), дозволили відзначити нерозривний зв'язок особистісних змін в екстремальних умовах з характером життєдіяльності особистості у постекстремальний період. При цьому помічено, що екстремальний досвід у одних стимулює потужне особистісне зростання, в інших – стан «перманентної фрустрованості» і деструкції усіх сфер життєдіяльності. Дослідниками відзначається взаємозв'язок успішності реадaptaції у постекстремальний період як з індивідними, так і індивідуально-психологічними особливостями людини. Поряд з цим достатньо слабо вивчена проблема взаємозв'язку мотиваційно-сислової сфери особистості та стану адаптації і дезадаптації у постекстремальний період. Саме у мотиваційно-сислової сфері, смисложиттєвих і ціннісних орієнтаціях закладено, на наш погляд, «особистісний адаптаційний потенціал» (О. Маклаков), що дозволяє актуалізувати позитивні можливості і «екзистенційну мужність» особистості (Дж. Бьюдженталь, В. Франкл, С. Мадді), зберігати благополуччя і здоров'я (М. Корольчук, Є. Потапчук), здатність радіти і співчувати, з оптимізмом дивитися у майбутнє, керувати своїм життям (Д. Ольшанський). Можна

припустити, що у першу чергу, смисловий та ціннісний компоненти мотиваційної сфери: смисловтратність, втрата майбутнього, звуження життєвих смислів, деформація життєвих цінностей пов'язані зі станом дезадаптації особистості.

Вивчення особливостей мотиваційно-сислової сфери особистості прикордонників, що брали участь в антитерористичній операції, у контексті проблеми її реадaptaції, на наш погляд, дозволить суттєво просунутися у вирішенні проблеми збереження психологічної цілісності та конструктивності особистості, самоактуалізації і сенсу життя, вибору адекватних копінг-стратегій у постекстремальних умовах. Усе вищезазначене й визначило вибір автором дисертаційного дослідження: «Психологічні особливості постекстремальної адаптації учасників антитерористичної операції».

Науковим завданням дослідження є виявлення характеру та особливостей мотиваційно-сислової детермінації постекстремальної адаптації прикордонників, що брали участь в антитерористичній операції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проводилось відповідно до плану наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького у межах науково-дослідної роботи «Психічна адаптація учасника бойових дій при посттравматичному стресі» (шифр 216-0043 І). Роль здобувача у виконанні цієї роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні проблеми адаптації особистості у постекстремальних умовах життєдіяльності.

Тема дисертації затверджена вченою радою Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (протокол № 13 від 26 грудня 2014 року) та узгоджена у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 25 січня 2015 року).

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпірична перевірка впливу особливостей мотиваційно-сислової сфери осіб, що брали участь в антитерористичній операції на перебіг їхньої адаптації у постекстремальних умовах.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **задачі**:

1. Під час теоретичного аналізу стану дослідженості проблеми адаптації особистості обґрунтувати психологічний характер та наслідки впливу екстремальної ситуації на дезадаптацію осіб, що брали участь у бойових діях.

2. Обґрунтувати вплив мотиваційно-сислової сфери на посттравматичну адаптацію учасників бойових дій.

3. Під час емпіричного дослідження визначити особливості впливу мотиваційно-сислової сфери на стан адаптації прикордонників, що брали участь в АТО, а також розробити та обґрунтувати психологічні засади створення системи їхньої реадaptaції.

Об'єкт дослідження – посттравматична адаптація прикордонників, що брали участь в АТО.

Предмет дослідження – особливості мотиваційно-сислової сфери прикордонників, які отримали посттравматичний досвід під час АТО та її вплив на їхню реадаптацію.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз наукових джерел, емпіричні – інтерв'ю, бесіда, комплекс методів психологічної діагностики: опитувальник соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва, метод дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича, спрямований асоціативний експеримент, частковий семантичний диференціал (В. Петренко), інтерв'ю, твір «Моє майбутнє», методи первинної і вторинної обробки результатів обстеження (первинна статистика, кореляційний аналіз, факторний аналіз, контент-аналіз).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

уперше:

отримано нові результати, що характеризують особливості впливу мотиваційно-сислової сфери на перебіг посттравматичної адаптації особистості персоналу ДПСУ, що брали участь в АТО;

встановлено, що стан дезадаптації у постекстремальний період осіб, що брали участь в антитерористичній операції, обумовлений деформацією їхньої мотиваційно-сислової сфери особистості, важливими показниками якої є: втрата смислу, смислова і ціннісна дезінтеграція, дискредитація гуманістичних цінностей, тимчасові децентрації особистості з вторгненням екстремального минулого у постекстремальне сьогодення і майбутнє;

доведено, що у континіумі стану «адаптація-дезадаптація» критичною точкою є «адаптаційна зона», пов'язана зі здатністю особистості знаходити оптимальний сенс життя на основі інтеграції екстремального смислового досвіду у систему життєвих смислів і цінностей у звичайних умовах;

уточнено типи адаптації особистості комбатантів, що брали участь в АТО на сході України, у постекстремальний період («агресивний», «тривожний», «підозрілий», «сімейний» і «професійний»);

дістали подальшого розвитку наукові уявлення про зміст та специфіку посттравматичної адаптації (реадаптації) осіб з бойовим досвідом під час їхньої інтеграції до умов мирного життя.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані у практиці психологічного консультування та психокорекції осіб з ознаками дезадаптації; при перепідготовці військовослужбовців, що брали участь в антитерористичній операції, в процесі перепідготовки психологів, співробітників силових відомств, для розробки спецкурсу з психології постекстремальних станів.

Результати дослідження впроваджено у процес роботи з персоналом: Житомирського прикордонного загону (акт реалізації від 24 січня 2017 р.) та Чернігівського прикордонного загону (акт реалізації від 15 лютого 2017 р.).

Особистий внесок здобувача. У роботах, що написані у співавторстві з О. Сафіним, особисто здобувачу належать: у статті «Особливості

дезадаптаційного впливу бойових дій на мотиваційно-сміслову сферу особистості її учасника» – обґрунтування дезаптаційного впливу стресчинників бойової обстановки на психіку комбатанта; у статті «Психотехнології роботи з учасниками бойових дій та членами їхніх родин щодо постекстремальної адаптації до умов мирного життя» – обґрунтування алгоритмів застосування форм та методів психологічної допомоги при роботі з комбатантами у контексті їхньої реадаптації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на: *Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю – «Практична психологія освіти XXI століття: проблеми та перспективи»* (Умань, 2015 р.); *Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку»* (Харків, 2014 р.), «Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції» (Київ, 2015 р.) «Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка-2015» (Черкаси, 2015 р.), «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (Хмельницький, 2015 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 10 наукових працях (2 – у співавторстві), із них 5 наукових статей – у виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології, 1 стаття – у науковому періодичному виданні, що включене до міжнародної наукометричної бази даних.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і двох додатків. Обсяг основного змісту складає 175 сторінок, загальний обсяг дисертації складає 212 сторінок. Дисертація містить 5 рисунків і 13 таблиць. Список використаних джерел налічує 291 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **першому розділі** – «Теоретичний аналіз стану дослідженості проблеми адаптації у психології» подано результати проведеного автором теоретичного аналізу наукової літератури, який засвідчив, що проблема адаптації є однією з найважливіших для психологічної науки. Незважаючи на фундаментальне значення адаптації у загальній системі наукового знання про людину, досі недостатньо розроблена проблема стану дезадаптації в екстремальних і постекстремальних ситуаціях, що у свою чергу обмежує можливості діагностики, прогнозу розвитку, мінливості або стійкості цього стану, ускладнює врахування впливу стану дезадаптації на поведінку, діяльність і міжособистісні стосунки.

Аналіз наукової літератури з проблеми доводить, що не існує цілої і завершеної концепції адаптації, а також єдиної думки про суть адаптації і дезадаптації – це явища, стани та процеси. Основними критеріями стану

адаптації є: прийняття навколишнього світу і прийняття себе, наявність життєвих цілей і перспектив, відповідність ціннісно-сислової системи особистості вимогам суспільства, можливість задоволення актуальних потреб та інтересів. Критеріями стану дезадаптації особистості визнаються: деформація життєвих цінностей, втрата сенсу життя, що викликає стан «перманентної фрустрованості», незадоволеність дійсністю, активізація деструктивних типів реагування у конфліктних ситуаціях. Особистість не знаходить шляхів і засобів адаптації в умовах, що змінилися, хоча робить до цього спроби, які виявляються малоуспішними. У численних дослідженнях встановлена пряма залежність тяжкості бойового досвіду ветеранів та їхньої схильності до участі в актах насильства – випадки асоціальної поведінки та арешти значно частіше спостерігалися саме серед ветеранів з важким бойовим досвідом. Психофізіологічні дослідження в зоні збройного конфлікту показують, що у 60% учасників бойових дій порушена психічна адаптація. Сьогодні в більшості країн функціонують спеціальні реабілітаційні центри, де зміцнюють здоров'я і повертають до повноцінного життя до 80% військовослужбовців. У межах медико-психологічної реабілітації ветеранів війни основні реабілітаційні заходи перебувають у сфері медичної – 98,6%, і лише у 58,7% – психологічній сфері.

Дезадаптація особистості проявляється в основних сферах її життєдіяльності: професійній, сімейній, сфері спілкування, що актуалізує вивчення можливих результатів стану дезадаптації та реадaptaції особистості у постекстремальний період саме за цими сферами. Зупинимось на проявах посттравматичного стресу у осіб, які брали участь у бойових діях. Військово-травматичний стрес є одним із різновидів посттравматичного стресового розладу. Він виникає в учасників бойових дій, тобто є захворюванням військовослужбовців. ПТСР розвивається у осіб, що перенесли травмуючі події, найчастіше, в умовах бойових дій. Він накладає суттєвий відбиток на перебіг психічної діяльності його носія. До важливої симптоматики ПТСР можна віднести скорочення життєвої перспективи, постійну активізацію бойового стресу. ПТСР конституює особистісні зміни, найважливішими проявами яких стають агресивність і конфліктність. Він є причиною соціальної дезадаптації і у багатьох випадках передує асоціальній та девіантній поведінці військовослужбовців, включаючи суїцидальні спроби. ПТСР є не лише особистою проблемою військовослужбовця, але й суспільно значущим питанням, так як, багато у чому його прояви породжуються громадською думкою і ставленням цивільного населення до ведення бойових дій, зокрема, в зоні АТО на сході України.

Коли у людини немає можливості розрядити внутрішню напругу, її тіло і психіка знаходять спосіб пристосуватися до неї. У цьому, в принципі, і полягає механізм посттравматичного стресу. Його симптоми – які у комплексі виглядають як психічне відхилення – насправді не що інше, як глибоко укорінені способи поведінки, пов'язані з екстремальними подіями у минулому. При посттравматичних стресових порушень спостерігаються такі клінічні

симптоми: над пильність, перебільшене реагування, притупленість емоцій, агресивність, порушення пам'яті і концентрації уваги, депресія, загальна тривожність, напади люті, зловживання наркотичними і лікарськими речовинами, непрохані спогади, галюцинаторні переживання, проблеми зі сном (труднощі із засипанням і переривчастий сон), почуття провини через те, що вижив у важких випробуваннях.

Особливості мотиваційно-сислової сфери особистості у постекстремальний період пов'язані з набутими в екстремальних умовах ідеями гіперболізації бойового братерства, поділу суспільства на «своїх» (тих, хто воював) і «чужих». В результаті при поверненні комбатантів до мирного життя ці феномени призводять до відчуження від найближчого соціального оточення, при цьому (за типом «зачарованого кола») і самі близькі люди відчужуються від них. Сприйняття військовослужбовцями, які повернулися з війни, суспільства як поляризованого, сприяє тому, що саме суспільство «блокує» комбатантів. Стан суб'єктивного переживання психологічної ізоляції комбатантів, відокремленості від інших людей, виникло у них після повернення додому і визначає дезадаптацію у постекстремальних умовах.

Стан адаптації у постекстремальний період, що пов'язано зі збереженням комбатантами здібності емпатійного відношення та афіліації, можливості використання соціальної підтримки, детерміновані адекватною оцінкою екстремального досвіду, критичним сприйняттям дійсності, збереженням мотивації спілкування. Для тих же з них, хто в результаті тотальних змін у мотиваційно-сислової сфері втратив здатність позитивно мислити, не може подолати почуття самотності, відчуття відчуженості, неминучим є стан дезадаптації.

У **другому розділі** – «Вплив мотиваційно-сислової сфери на посттравматичну адаптацію комбатантів» автором обґрунтовується, що мотиваційно-сислова сфера особистості є основною у визначенні стану адаптації і дезадаптації у постекстремальний період життєдіяльності.

До внутрішніх чинників, що обумовлюють стан адаптації та дезадаптації особистості, деякі автори відносять особливості мотивів, смислів, цільових установок, життєвих цінностей. Регуляторна функція мотивації у стані дезадаптації особистості пов'язана з її впливом на цілісну структуру самосвідомості. Так, через призму закономірностей організації смислових систем пояснюється нестабільність самовідношення, внутрішньоособистісний мотиваційний конфлікт, що породжує конфліктний смисл «Я» і дестабілізуюче самовідношення, і недостатню диференційованість смислових конструктів, внаслідок якої дестабілізація легко поширюється від периферичних відносин на усю «монолітну» смислову систему, захоплюючи її цілком. Мотиваційний підхід виявився дуже продуктивним при аналізі ролі мотивів і смислів у дезадаптації і відновленні порушеної саморегуляції в екстремальних і постекстремальних умовах життєдіяльності. У нашому дослідженні під постекстремальними умовами ми розуміємо умови мирного, буденного життя доекстремального періоду, в які повертаються комбатанти, що брали участь

у бойових діях.

Ми розглядаємо сенс, з одного боку, як стрижневу властивість особистості, її основу, детермінуючу особистісну стійкість, як критерії морально-морального базису, етичних поглядів і світогляду, як чинники протидії зовнішнім обставинам із збереженням цілісності особистості, з іншого – як саморегулюючу, таку, що гнучко пристосовується до мінливих зовнішніх умов систему, яка забезпечує успішність реадaptaції особистості у постекстремальній ситуації. Смыслова сфера особистості – це особливим чином організована сукупність смыслових утворень (структур) і зв'язків між ними, що забезпечує смыслову регуляцію цілісної життєдіяльності суб'єкта в усіх її аспектах. Саме тому смыслова сфера обумовлює стан адаптації та дезадаптації особистості. Смыслові утворення, як основні конститууючі одиниці свідомості особистості мають специфічні функції. По-перше, це створення образу майбутнього, перспективи розвитку. Саме смыслові утворення, а не тільки мотиви і цілі є основою цього можливого майбутнього. За рахунок смыслових утворень людина здатна долати складні ситуації, і рутинну буденність, що веде її до того майбутнього, якому вона сама сьогодні не може дати точних описів і звіту. Між тим це майбутнє є головною опосередковуючою ланкою руху особистості, без припущення якого не можна пояснити ні реального ходу розвитку людини, ні його нескінченних потенційних можливостей. У масштабі життєвого шляху особистості майбутнє – це життєві цілі, плани, орієнтації і перспективи.

Своє майбутнє людина моделює сама, перетворюючи досвід минулого у відповідності зі своїми цілями і ціннісними установками. Це означає, що вона сама визначає для себе зміст свого майбутнього: бажані життєві події і час їх настання. Стійке скорочення довжини тимчасової перспективи особистості, включення у тимчасову перспективу особистості домінуючих елементів з минулого (зміщення тимчасової перспективи і ретроспективи) призводить до стану дезадаптації. Це обмежує життя людини «у сьогодні», змушує змінювати плани на майбутнє, відмовлятися від досягнення певних давно намічених цілей, замінити їх більш доступними. Все це призводить до краху майже усіх основних життєвих планів, викликає агресивність, веде до фрустрації, що виявляється у людини у відчутті гнітючого напруження, тривоги, відчаю, гніву, сприяє зміні уявлення про майбутнє, дезадаптує особистість. Однак перебування людини в екстремальних умовах тягне за собою не лише негативні зміни, але і дозволяє переосмислити колишні, колись значущі життєві цінності, змушує «дорослішати», змінити проекти, плани майбутнього, порівнюючи їх з високими морально-етичними поняттями.

По-друге, найважливіша функція смыслових утворень полягає у тому, що будь-яка діяльність людини може оцінюватися і регулюватися з боку її успішності у досягненні тих чи інших цілей, так і з боку її моральної оцінки. Моральна оцінка не може бути дана «зсередини» самої діяльності, вона має на увазі іншу, позаситуативну опору, якою і стають смыслові утворення, а у формі їхнього усвідомлення – особистісні цінності.

У постекстремальних умовах відбувається зміщення ієрархічних зв'язків життєвих цінностей у комбатантів з різною груповою належністю. У комбатантів першого типу можуть відхилятися цінності щасливого сімейного життя, дружби, або знизиться значущість професії, комбатанти другого типу вище інших стануть цінувати матеріально забезпечене життя і суспільне визнання, а не розвиток і творчість, третій тип комбатантів будуть ігнорувати значущість здоров'я, активного діяльного життя. Усі вищеописані явища свідчать про стан дезадаптації комбатантів.

Якщо ж в ієрархії ціннісних орієнтацій не буде ігноруватися значущість сім'ї, професії, любові, здоров'я, творчої активності – основних життєвих цінностей, що характеризують цілісну особистість, можна говорити про стан адаптації таких комбатантів у постекстремальних умовах. Зауважимо, що так чи інакше, зміна особистісних цінностей, смислів передбачає критичну (екстремальну) ситуацію у життєдіяльності особистості. Екстремальна ситуація провокує просування шляхом переосмислення свого життя. Кризові періоди – закономірні етапи цього процесу, які здатні стимулювати як потужні особистісні злети, так і падіння.

У **третьому розділі** – «Емпіричне дослідження впливу мотиваційно-сислової сфери комбатантів на їхню посттравматичну адаптацію» подано логіку, програму та результати емпіричного дослідження, інтерпретація яких дозволила автору виявити взаємозв'язок мотиваційно-сислової сфери особистості комбатанта зі станом його адаптації у постекстремальний період.

Метою дослідження є емпіричне обґрунтування взаємозв'язку особливостей мотиваційно-сислової сфери особистості зі станом її адаптації у постекстремальних умовах. Для досягнення мети дослідження вирішувалися такі завдання: емпірично дослідити стан адаптації комбатантів у постекстремальний період; виявити наявність або відсутність взаємозв'язку стану адаптації у постекстремальний період з особливостями мотиваційно-сислової сфери особистості. Для вирішення поставлених завдань застосовувалися такі методи дослідження: теоретичний аналіз мотиваційно-сислової сфери, адаптації і дезадаптації, інтерв'ю, бесіда з обстежуваними, методи первинної і вторинної обробки результатів обстеження (первинна статистика, кореляційний аналіз, факторний аналіз, контент-аналіз), комплекс методів психологічної діагностики: опитувальник соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва, метод дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича, спрямований асоціативний експеримент, частковий семантичний диференціал, інтерв'ю, твір «Моє майбутнє». Вирішення задач дослідження здійснювалося в процесі комплексного дослідження, який передбачав психологічне обстеження 105 офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців за контрактом Державної прикордонної служби України. Експериментальну групу склали 70 осіб – учасників бойових дій на сході України через 3 місяці після їхнього повернення до «мирного життя» – повернення до місць постійної дислокації частин. Тривалість перебування в районах бойових дій – до чотирьох місяців.

Вік обстежуваних від 25 до 40 років. В усіх обстежуваних приблизно однаковий матеріальний статок і соціальне становище: 74% – сімейні, 37% – мають вищу освіту, 63% – середньо-технічну. На першому етапі емпіричного дослідження за допомогою опитувальника соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда здійснювалося вивчення рівня адаптації комбатантів у мирний час. Цей опитувальник виявляє ступінь адаптованості-дезадапованості у системі міжособистісних стосунків і як підставу для дезадаптації передбачає низку різноманітних обставин: низький рівень прийняття інших, тобто конфронтація з ними, низький рівень самоприйняття, емоційний дискомфорт, який може бути достатньо різним за природою, сильну залежність від інших, тобто екстернальність, прагнення до домінування. За цією методикою було протестовано 105 комбатантів, в результаті чого було виявлено дві групи обстежуваних: адаптовані – комбатанти, які виявили високий рівень соціально-психологічної адаптації – 56 осіб (53,3%) і дезадаповані – прикордонники з низьким рівнем адаптації – 49 осіб (46,7%). Виходячи з мети дослідження, перша група отримала назву адаптивні (або група з високим рівнем адаптації), друга – дезадаптивні (або група з низьким рівнем адаптації). Домінуючим показниками для групи адаптивних комбатантів виявилися адаптація (середнє 75,3), самоприйняття (середнє 69,1), емоційна комфортність (середнє 69,2). На другому місці – прийняття інших (середнє 59,2), на третьому – інтернальність (середнє 54,3) і прагнення до домінування (середнє 51,4).

На другому етапі емпіричного дослідження вирішувалося завдання вивчення особливостей мотиваційно-сміслової сфери дезадапованих та адаптованих прикордонників з метою визначення взаємозв'язку параметрів мотиваційно-сміслової сфери зі станом адаптації особистості у постекстремальних умовах. У цьому зв'язку для вивчення особливостей мотиваційно-сміслової сфери особистості важливим принципом є принцип детермінізму, висунутий С. Рубінштейном, згідно якого сприйняття і переживання особистістю психотравмуючих подій залежить від її внутрішніх властивостей («ядра»). У свою чергу, внутрішні властивості формуються у залежності від опередніх зовнішніх впливів. Цей принцип був доповнений О. Леонтьєвим, який підкреслював, що внутрішні властивості, діючи через зовнішні впливи, тим самим змінюють себе (табл. 1).

Таблиця 1 – Розподіл комбатантів за рівнями СЖО (у % від загальної чисельності, n=105)

Рівні СЖО	Група з низьким рівнем адаптації	Група з високим рівнем адаптації
Високий	9,9	30,6
Вищий за середній	9,1	27,4
Середній	26,7	28,3
Нижче за середній	33,1	8,3
Низький	21,2	5,4

Таким чином, характеристики мотиваційно-сміслової сфери особистості

свідчать не стільки про дії екстремальних подій, скільки про явище переробки психічної травми, куди входять переоцінка колишніх цінностей, зміна ставлення до себе, до оточуючих, до світу.

Кореляційний аналіз рівнів адаптації та осмисленості життя виявив наявність сильного позитивного кореляційного зв'язку ($p < 0,05$) між цими показниками (табл. 2).

Таблиця 2 – Коефіцієнти лінійних кореляцій рівнів адаптації і СЖО комбатантів

Шкали СЖО	Група з низьким рівнем адаптації	Група з високим рівнем адаптації
Цілі у житті	0,461	0,609
Процес життя або емоційна насиченість життя	0,286	0,501
Локус контролю – Я	0,327	0,541
Локус контролю – життя	0,322	0,567

Отже, аналіз образу майбутнього дозволив встановити такі переважання: у групі адаптивних обстежуваних – ознаки активності, реалістичність і конструктивність, як показників здатності до тимчасового прогнозування, готовності до подолання перешкод; у групі дезадаптивних – ознаки деструктивності, фаталізм і нереалістичність, що свідчить, з одного боку, про руйнівний характер установки на майбутнє, з іншого – про пасивність і слабкий регулюючий вплив образу майбутнього.

Контент-аналіз твору «Моє майбутнє» здійснювався за такими параметрами: активність – фаталізм; конструктивність – деструктивність; реалістичність – нереалістичність образу майбутнього (табл. 3).

Таблиця 3 – Кодувальна матриця контент-аналізу методу твору «Моє майбутнє» у групах адаптивних і дезадаптивних комбатантів

Характеристики образу майбутнього	Група з низьким рівнем адаптації	Група з високим рівнем адаптації
Активність	18	47
Фаталізм	46	12
Конструктивність	9	53
Деструктивність	39	8
Реалістичність	17	57
Нереалістичність	36	15

Результати дослідження за допомогою методу інтерв'ю. Перед проведенням вільного неформального інтерв'ю обстежуваним давалася коротка інструкція щодо того, що дослідника найбільше цікавить конкретно-особисте, змістовна думка і судження (а не лише схематична, формальна відповідь), в яких хотілося б почути і дізнатися про глибоко особисті, найбільш значущі і важливі переживання, відчуття, враження, спогади, нав'язні думки і роздуми, життєві плани, задуми та проекти, жалі і розчарування, надії та мрії. Аналіз частоти зустрічальності «тематичних» висловлювань у формалізованому

інтерв'ю дозволив виявити:

у групі дезадаптивних комбатантів домінування ідей помсти та агресії, фронтового братерства, загального порятунку, самозвинувачення («синдром вижившого»), підозрілості, що свідчить про невідповідність смислів, пов'язаних з бойовим досвідом – мирним, буденним умовам життєдіяльності;

у групі адаптивних обстежуваних наявність центрації на теми сім'ї або роботи, ідеї родинного щастя, підвищення цінності сім'ї, життя як результату екстремального досвіду, позитивна оцінка бойового досвіду як нової можливості кар'єрного зростання, що дозволяє інтегрувати екстремальний досвід та пов'язані з ним життєві смисли у смисловий зміст життєдіяльності у постекстремальних умовах (табл. 4).

Таблиця 4 – Кодувальна матриця контент-анализу методу інтерв'ю у групах адаптивних і дезадаптивних комбатантів

Смислові категорії	Група з низьким рівнем адаптації	Група з високим рівнем адаптації
Ідеї самозвинувачення	11	2
Ідеї помсти з агресією	21	2
Ідеї загального спасіння і звільнення	13	7
Підозрілість	9	8
Міфологізація бойового досвіду	27	14
«Сім'я – джерело життя»	8	27
Тотожність понять «робота» і «життя»	19	34

Результати, отримані за допомогою факторного аналізу, дозволяють порівняти категоріальну структуру понять «життя» і «смерть» у двох групах комбатантів. Високі показники за факторами «оцінка», «складність», «сила», «активність» категорії «життя» у групі адаптивних прикордонників свідчать про організацію смислової сфери особистості навколо ідеї «життя», що пов'язано із раціональною переробкою проблеми екстремальної ситуації, адекватного оцінювання досвіду бойових дій, позитивного ставлення до можливості його правильного застосування в умовах мирного життя.

Поняття «життя» у дезадаптивних прикордонників має низьку силу, упорядкованість, комфортність, активність. Цей факт пов'язаний з тим, що досвід смерті з поверненням у звичайний світ переривається, однак, фізичне повернення не завжди збігається з психологічним. Ці комбатанти продовжують жити поняттями і смислами, характерними для аномального досвіду, не відчуваючи радості життя, його насиченості, не привносячи в нього діяльної активності. Низька оцінка категорії «життя», а також слабкість диференціації цієї категорії та категорії «смерть» у дезадаптивних комбатантів на відміну від адаптивних ($p < 0,001$) свідчить про знецінення для них поняття «життя», недиференційованість, слабкою мотиваційною силою і значущістю цих понять для дезадаптивних обстежуваних. Поняття «життя» у групі адаптивних прикордонників має більш високу активність, силу та оцінку, ніж у групі дезадаптивних. Порівняння середньогрупових оцінок показує значущі відмінності за усіма факторами (крім фактора «складність») категорії «життя»

($p < 0,001$) в обох групах обстежуваних. Інтерпретацію статистичних даних подано у таблицях 5 і 6.

Таблиця 5 – Вираженість часових модусів у смислових установках адаптивних і дезадаптивних прикордонників за тестом «Семантичний диференціал»

Шкали СД	Група з низьким рівнем адаптації			Група з високим рівнем адаптації		
	Минуле	Теперішнє	Майбутнє	Минуле	Теперішнє	Майбутнє
Оцінка	0,306	0,302	0,301	0,506	0,504	0,518
Активність	0,334	0,278	0,259	0,534	0,553	0,567
Сила	0,463	0,288	0,299	0,319	0,504	0,621
Впорядкованість	0,417	0,456	0,290	0,481	0,349	0,412
Складність	0,295	0,373	0,232	0,352	0,473	0,342
Комфортність	0,398	0,212	0,349	0,398	0,333	0,368

Таблиця 6 – Вираженість категорій «Життя» і «Смерть» у смислових установках адаптивних і дезадаптивних прикордонників за тестом «Семантичний диференціал»

Шкали СД	Група з низьким рівнем адаптації		Група з високим рівнем адаптації	
	Життя	Смерть	Життя	Смерть
Оцінка	0,319	0,568	0,542	0,214
Активність	0,289	0,198	0,479	0,218
Сила	0,226	0,242	0,560	0,311
Впорядкованість	0,299	0,239	0,480	0,243
Складність	0,349	0,310	0,396	0,410
Комфортність	0,330	0,218	0,449	0,249

Таким чином, результати порівняльного, кореляційного і факторного аналізів дозволяють стверджувати, що значення шкал тесту СЖО, результатів методу інтерв'ю, твору «Моє майбутнє» та часткового семантичного диференціалу в адаптивних і дезадаптивних обстежуваних суттєво розрізняються ($p < 0,001$, $p < 0,01$). Виявлений сильний кореляційний зв'язок (0,7-0,8) між рівнем адаптації та характеристиками смислів свідчить про наявність тісного зв'язку між ними.

Однією з складових мотиваційно-сміслової сфери є життєві цінності – усвідомлені і прийняті людиною загальні смисли її життя. Саме вони визначають центральну позицію особистості, впливають на стан адаптації, формують головні і відносно постійні відносини людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самого себе, дозволяючи особистості зберігати свою стійкість в умовах, що змінюються.

Результати дослідження за допомогою методики ціннісних орієнтацій М. Рокіча. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду та ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і «філософії життя». Необхідно відзначити, що комбатанти з високим рівнем адаптації схильні бути більш терпимими, стриманими, дисциплінованими, вміють зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички, цінують почуття гумору; комбатанти з низьким рівнем адаптації непримиренні до недоліків в інших людях і в собі,

прагнуть до рішучих, самостійних дій, схильні стояти на своєму, не відступають перед труднощами, мають високий рівень домагань.

В результаті проведення дослідницьких операцій з'ясувалося, що параметри мотиваційно-сислової сфери адаптивних і дезадаптивних комбатантів мають низку суттєвих відмінностей:

у змістовому компоненті: шкали тесту СЖО: «процес життя або емоційна насиченість життя» (t-критерій 4,3; $p < 0,001$), «локус контролю – Я» (t-критерій 3,4; $p < 0,001$), «локус контролю – життя» (t-критерій 5,2), $p < 0,001$). Значущі відмінності у значеннях «Семантичного диференціала» і спрямованого асоціативного експерименту виявлено практично за усіма показниками, що характеризує відношення комбатантів до майбутнього, теперішнього, минулого, а також до понять «життя» і «смерть». Наявність у групі адаптивних обстежуваних характеристик образу майбутнього (методика твір «Моє майбутнє») з переважанням ознак активності, реалістичність і конструктивність, як показників здатності до тимчасового прогнозування, готовності до подолання перешкод, на відміну від групи дезадаптивних прикордонників, виявляють ознаки деструктивності, фаталізму і нереалістичність, що свідчить, з одного боку, про руйнівний характер установки на майбутнє, з іншого – про пасивність і слабкий регулюючий вплив образу майбутнього. Аналіз частоти зустрічальності «тематичних» висловлювань у формалізованому інтерв'ю дозволив виявити у групі дезадаптивних прикордонників домінування ідей помсти та агресії, фронтового братерства, загального порятунку, самозвинувачення («синдром вижившого»), підозрілості, що свідчить про невідповідність смислів, пов'язаних з бойовим досвідом мирним, буденним умовам життєдіяльності; у групі адаптивних обстежуваних наявність центрації на теми сім'ї або роботи, ідеї родинного щастя, підвищення цінності сім'ї, життя як результат екстремального досвіду, позитивна оцінка бойового досвіду як нової можливості кар'єрного зростання, що дозволяє інтегрувати екстремальний досвід та пов'язані з ним життєві смисли до смислового змісту життєдіяльності у постекстремальних умовах;

у ціннісному компоненті: перевагу, яку надають дезадаптивні обстежувані таким цінностям-цілям, як «Продуктивне життя», «Наявність хороших і вірних друзів», «Щастя інших», «Свобода» при ігноруванні цінностей «Любов», «Здоров'я», «Матеріально забезпечене життя» (при цьому заперечується можливість реалізації переважних цінностей-цілей у звичайних мирних умовах); перевагу цінностей-цілей «Щасливе сімейне життя», «Цікава робота», «Здоров'я», «Любов», «Матеріально забезпечене життя», «Пізнання», «Розвиток», «Творчість», «Впевненість у собі» у групі адаптивних прикордонників. Виявлений сильний кореляційний зв'язок (0,7-0,8) між рівнем адаптації та обстежуваними характеристиками мотиваційно-сислової сфери свідчить про наявність тісного зв'язку між цими змінними. Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій та смислових характеристик комбатантів обох груп свідчить про значущу відмінність у змісті мотиваційно-сислової сфери у адаптивних і дезадаптивних обстежуваних.

Завданням третього етапу емпіричного дослідження було поглиблене вивчення змісту стану адаптації особистості, зумовленого особливостями її мотиваційно-сміслової сфери. Для уточнення характеристик рівнів адаптації та їхнього взаємозв'язку з параметрами мотиваційно-сміслової сфери у групі дезадаптованих комбатантів було здійснено факторний аналіз. Фактори виявлялися методом головних компонент. В результаті обробки даних та після обертання факторних структур за принципом Varimax, було виокремлено 3 відносно незалежних, ортогональних фактори. Кожен фактор одержав назву, яка визначалася на основі смислового інваріанта відповідних шкал.

Факторне навантаження відображає кореляцію вектора (відповідного тій чи іншій шкалі) і виокремленого фактора, і показує, наскільки вираженим у цій шкалі є зміст, який описує фактор. Крім того, представлено шкали, що мають факторну вагу більше 0,4 через статистичну незначущість інших. Виокремлені фактори вибірки даних у групі дезадаптивних прикордонників пояснювали 70,2% дисперсії. Це високий відсоток для того, щоб констатувати значущість виокремлених факторів у цілому. Характеристики трьох виокремлених факторів подано у таблицях 7-9. Аналіз змісту кожного фактора дозволив уточнити характеристики рівнів адаптації. Виявлені фактори – типи дезадаптації особистості, існуючі «всередині» низького рівня адаптації, одержали назви, відповідні шкалам з найбільшою факторною вагою: «Агресивний», «Тривожний», «Підозрілий».

Перший фактор (25,33% загальної дисперсії) містив шкали, перелічені у порядку зменшення ваги факторного навантаження і відображено у таблиці 7. Виходячи зі змісту шкал і загальних оцінок контингенту обстежуваних, що відповідають конкретному типу особистості, які утворюють цей фактор, ми назвали його «Агресивний».

Таблиця 7 – Характеристики першого фактора дезадаптації особистості у постекстремальних умовах

Значущі шкали якості	Факторне навантаження
Генералізація ідеї помсти з агресією	0,79
Сила образу майбутнього	-0,75
Незадоволеність життям у сьогодні	0,68
Середньонизький рівень СЖО	0,65
Наявність вірних друзів	0,65
Свобода	0,64
Гіперболізація фронтового братерства	0,64
Сміливість	0,62
Пізнання	-0,60
Високі запити	0,57
Щасливе сімейне життя	-0,57

Другий виокремлений фактор (24,19% загальної дисперсії) містить шкали, перераховані у порядку зменшення ваги факторного навантаження, подано у таблиці 8. Фактор отримав назву «Тривожний» і містить у собі якості, які характеризують тип формування стійкої невротичної структури особистості, яку «роздирає» непереборний конфлікт між прагненням до гострих відчуттів –

бойових дій з переживаннями тривоги, провини, сорому і огиди за свою участь у них («синдром вижившого»).

Таблиця 8 – Характеристика другого фактора дезадаптації особистості у постекстремальних умовах

Значущі шкали якості	Факторне навантаження
Низький рівень СЖО (аж до смисловтрати)	0,70
Активність образу сьогодення	-0,68
Активність категорії «смерть»	0,67
Сила категорії «смерть»	0,66
Фаталізм	0,60
Ідеї самозвинувачення	0,58
Здоров'я	-0,56
Творчі цінності	-0,56
Суспільне визнання	-0,52
Розвага	-0,50
Життєрадісність	-0,48
Матеріально забезпечене життя	-0,48
Чесність	0,48

Фактор третій (20,68% загальної дисперсії) містить шкали, перелічені в порядку зменшення ваги факторного навантаження, що подано у таблиці 9.

Таблиця 9 – Характеристика третього фактору дезадаптації особистості у постекстремальних умовах

Значущі шкали–фактори	Факторне навантаження
Надцінність ідеї загального спасіння	0,78
Активність образу майбутнього	-0,77
Міфологізація бойового досвіду	0,72
Упорядкованість образу майбутнього	-0,76
Підозрілість	0,66
Щастя інших	0,60
Продуктивне життя	0,58
Середній рівень СЖО	0,58
Охайність	0,58
Непримиренність до недоліків	0,56
Тверда воля	0,55
Раціоналізм	0,54
Краса природи і мистецтва	-0,50
Чутливість	-0,50

Враховуючи зміст шкал, що утворюють цей фактор, йому було дано назву «Підозрілий». Він визначається наявністю надцінних ідей загального порятунку від загрози нападу, сукупністю характеристик готовності до усунення загрози нападу, підозрілістю, гіперболізацією фронтового братерства, міфологізацією бойового досвіду, вираженістю навичок активного поділу усіх оточуючих за принципом «свій – чужий», причому «чужий» апіорі ідентифікується з образом ворога (реакція ворожої недовіри).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз психологічної літератури засвідчив, що мотиваційно-смілова сфера у контексті проблеми «адаптації-дезадаптації»: екранує характерні патерни сфери мотивів і смислів особистості; є стабільним джерелом смислоутворення і мотивоутворення, що обумовлює стан адаптації особистості у постекстремальних умовах; характеристики мотиваційно-смілової сфери особистості комбатанта визначають рівні його дезадаптації – тимчасовий і стійкий.

Використання психодіагностичних методик сприяло аналізу якісних і кількісних характеристик особливостей мотиваційно-смілової сфери у постекстремальних умовах і виявлення на основі одержаних даних типів дезадаптації та адаптації особистості комбатанта у постекстремальний період. Результати проведеного емпіричного дослідження дозволяють стверджувати про наявність такого взаємозв'язку та його якісних характеристик і дають можливість зробити такі висновки.

Адаптація особистості комбатанта у постекстремальний період детермінована особливостями його мотиваційно-смілової сфери, пов'язаними з переживанням екстремальної ситуації. Визначається сильний кореляційний зв'язок (0,7-0,8) між рівнем адаптації та виявленими характеристиками смислів і ціннісних орієнтацій, що свідчить про наявність тісного зв'язку між цими змінними і значущу відмінність у змісті мотиваційно-смілової сфери у адаптивних і дезадаптивних обстежуваних.

Збереження таких цінностей, як щасливе сімейне життя, творчість, пізнання, цікава робота, інтеграція екстремального смілового досвіду у систему життєвих смислів і цінностей у звичайних умовах, активне прогнозування майбутнього і відсутність тимчасових децентрацій обумовлюють наявність оптимального сенсу життя у таких особистостей, і, відповідно, стан адаптації у постекстремальний період.

Основними параметрами мотиваційно-смілової сфери комбатанта, що детермінують стан дезадаптації його особистості у постекстремальних умовах, є такі: неузгодженість життєвих цінностей, сміловтрата і дезінтеграція смислів (генералізація ідеї помсти, «надцінність» ідеї загального порятунку, тимчасові децентрації з вторгненням екстремального минулого у постекстремальне сьогодні і майбутнє).

Смілова дезінтеграція і дискредитація гуманістичних цінностей, агресивність з ідеями помсти «агресивного» типу дезадаптації; ідеї самозвинувачення, сміловтратність і центрація на тему «смерті» «Тривожного» типу дозволяє віднести їх до найбільш стійкого рівня дезадаптації. Зміст і ступінь вираженості основних параметрів мотиваційно-смілової сфери комбатантів є підставою для виокремлення типів адаптації у постекстремальних умовах, і відповідних кожному рівнів: «Агресивний», «Тривожний», «Підозрілий» (дезадаптивні типи), «Сімейний» і «Професійний» (адаптивні типи).

Виявлені мотиваційно-сміслові детермінанти дезадаптації особистості комбатанта є тими мішенями, на які повинні бути спрямовані психокорекційні впливи при проведенні реабілітаційних заходів. Вектор руху особистості у континіумі стану «адаптація-дезадаптація», критичною точкою якого є адаптаційна зона, визначається здатністю особистості інтегрувати екстремальний смисловий досвід у систему життєвих смислів і цінностей у звичайних умовах.

Подальша розробка зазначеної проблеми передбачає вивчення механізмів і темпорального аспекту адаптації та дезадаптації особистості комбатанта у постекстремальних умовах; методів корекційної роботи з «адаптаційною зоною» в осіб у постекстремальних умовах для запобігання стабілізації негативних особистісних змін, розкриття та поглиблення позитивних змін з метою особистісного і професійного зростання, реалізації творчого, духовного потенціалу особистості, виявлення особливостей роботи з психологічної реадaptaції комбатантів, які продовжують військову службу і тих, хто був демобілізований.

ПЕРЕЛІК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. **Дацков А. В.** Психологічні критерії і детермінанти адаптації особистості / А. В. Дацков // Вісник Національного університету оборони України : зб. наук. праць / редактор Стасюк В. В. – К. : НУОУ, 2014. – Вип. №5 (42). – С. 236–241.
2. **Дацков А. В.** Особливості дезадаптаційного впливу бойових дій на мотиваційно-сміслову сферу особистості її учасника / О. Д. Сафін, А. В. Дацков // Правничий вісник Університету «КРОК» : зб. наук. праць / голов. ред. Сідак В. С. – К., 2014. – Вип. 19. – С. 105–111.
3. **Дацков А. В.** Вплив сенсу життя і життєвих цінностей на адаптацію комбатантів / А. В. Дацков // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки : зб. наук. праць / голова ред. ради В. П. Андрущенко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – №1 (46). – С. 117–123.
4. **Дацков А. В.** Особливості впливу мотиваційно-сміислової сфери на післяекстремальну адаптацію комбатантів / Антон Дацков // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки / голов. ред. Волобуєва О. Ф. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2016. – Вип. 1 (3). – С. 66–80.
5. **Дацков А. В.** Основні напрямки, форми і методи роботи психолога з поступового переходу від психореабілітації комбатанта до його післятравматичної стресової адаптації / А. В. Дацков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки : зб. наук. праць / відповід. ред. В. В. Балабін. – К., 2016. – № 1 (34). – С. 17–21.
6. **Дацков А. В.** Психотехнології роботи з учасниками бойових дій та членами їхніх родин щодо їхньої післяекстремальної адаптації до умов мирного життя / Сафін О. Д., Дацков А. В. // Проблеми екстремальної та кризової

психології : зб. наук. праць / голов. ред. Перелигіна Л. А. – Харків : НУЦЗУ, 2016. – Вип. 19. – С. 182–193.

7. **Дацков А. В.** Вплив екстремальної ситуації на дезадаптацію особистості / Дацков А. В. // Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку : матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф., (м. Харків, 21 лист. 2014 р.) / голова оргком. І. І. Приходько. – Х. : Нац. академія Нац.гвардії України, 2014. – С. 177–181.

8. **Дацков А. В.** Вплив мотиваційно-сислової сфери на адаптацію комбатантів у післяекстремальних умовах життєдіяльності / Дацков А. В. // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : тези доповідей Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Хмельницький, 21–22 квіт. 2015 р.) / голов. ред. Потапчук Є. М. – Хмельницький : ХНУ, 2015. – С.156–157.

9. **Дацков А. В.** Про результати впливу мотиваційно-сислової сфери комбатантів на їхню адаптацію у післяекстремальних умовах життєдіяльності / А. В. Дацков // Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідження молодих учених «Родзинка-2015» : зб. матер. XVII Всеукраїнської наук. конф. молодих учених, (Черкаси, 24 квіт. 2015 р.) / голова ред. колегії О. В. Черевко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – С. 146–149.

10. **Дацков А. В.** Психологічні особливості післяекстремальної адаптації осіб, що брали участь в антитерористичній операції / Дацков А. В. // Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції : матер. наук.-практ. конф. (Київ, 3 черв. 2015 р.) / голова ред. колегії Осьодло В. І. – К. : НУОУ, 2015. – С. 149–151.

АНОТАЦІЇ

Дацков А.В. Психологічні особливості постекстремальної адаптації учасників антитерористичної операції. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2017.

Здійснено теоретичний аналіз змісту і структури станів адаптації та дезадаптації особистості, а також властивості її мотиваційно-сислової сфери у контексті проблеми її адаптації-дезадаптації. Проведено емпіричне дослідження стану адаптації військовослужбовців, що брали участь в антитерористичній операції, у постекстремальний період. Виявлено взаємозв'язок стану адаптації у постекстремальний період з особливостями мотиваційно-сислової сфери особистості військовослужбовців, що брали участь в антитерористичній операції.

Встановлено, що стан адаптації військовослужбовців, які брали участь в антитерористичній операції, обумовлений збереженням життєвих смислів і узгодженістю термінальних цінностей, а також інтеграцією екстремального

смыслового досвіду у систему життєвих смислів і цінностей у звичайних умовах. Розроблено основні напрямки, форми і методи роботи психолога з поступового переходу від психологічної реабілітації комбатанта до його посттравматичної стресової адаптації, а також психотехнології роботи з учасниками бойових дій та членами їхніх родин щодо постекстремальної адаптації до умов мирного життя.

Ключові слова: мотиваційно-смыслова сфера, антитерористична операція, військовослужбовець, комбатант, постекстремальна адаптація, психологічна реабілітація.

Дацков А.В. Психологические особенности постэкстремальной адаптации участников антитеррористической операции. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.09 – психология деятельности в особых условиях. – Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого. – Хмельницкий, 2017.

Осуществлен теоретический анализ содержания и структуры состояний адаптации и дезадаптации личности, а также свойства ее мотивационно-смысловой сферы в контексте проблемы адаптации-дезадаптации. Проведено эмпирическое исследование состояния адаптации военнослужащих, принимавших участие в антитеррористической операции, в постэкстремальный период. Выявлена взаимосвязь состояния адаптации в постэкстремальный период с особенностями мотивационно-смысловой сферы личности военнослужащих, участвовавших в антитеррористической операции.

Установлено, что состояние адаптации военнослужащих, участвовавших в антитеррористической операции, обусловленый сохранением жизненных смыслов и согласованностью терминальных ценностей, а также интеграцией экстремального смыслового опыта в систему жизненных смыслов и ценностей в обычных условиях.

Разработаны основные направления, формы и методы работы психолога по постепенному переходу от психологической реабилитации комбатанта к его посттравматической стрессовой адаптации, а также психотехнологии работы с участниками боевых действий и членами их семей по постэкстремальной адаптации к условиям мирной жизни.

Ключевые слова: мотивационно-смысловая сфера, антитеррористическая операция, военнослужащий, комбатант, постэкстремальная адаптация, психологическая реабилитация.

Datskov A. The psychological features of afterextreme adaptation of persons who participated in the antiterrorist operation. – Manuscript.

The thesis is aimed at obtaining a scientific degree of the Associate Professor in psychological sciences within the specialty 19.00.09 – psychology of Activity under Special Conditions. – National Bohdan Khmelnytsky Border Guard Service Academy of Ukraine. – 2017.

The theoretical analysis of the content and structure of the state of adaptation and disadaptation of the personality and the properties of motivational-semantic sphere in the context of the problem of adaptation-maladaptation. An empirical study of the state of adaptation of servicemen who took part in anti-terrorist operations, in afterextreme period. The correlation between the state of adaptation in afterextreme period with features of motivational-semantic sphere of personality of serviceman who took part in antiterrorist operation.

It is established that the state of adaptation of the military personnel participating in antiterrorist operation, due to the persistence of life meanings and the coherence of terminal values, and the extreme integration of meaningful experience in the system of vital meanings and values in normal conditions.

Developed the main directions, forms and methods of work of the psychologist by a gradual transition from psychological rehabilitation of combatants to his post-traumatic stress adaptation and the psychotechnologies of the work with the combatants and members of their families concerning afterextreme adaptation to civilian life.

Key words: motivational-semantic sphere, the antiterrorist operation, serviceman, combatant, afterextreme adaptation, psychological rehabilitation.